

DOI: <https://doi.org/10.32626/2309-9763.2020-29-205-212>
УДК 794:37.015.311-053.6

Сарнавський Микола Олександрович,

аспірант кафедри педагогіки

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

Харків, Україна

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8155-7163>

nikolay_sarnavsky@ukr.net

НАСТІЛЬНІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ІГРИ ЯК ЗАСІБ ВИХОВАННЯ СУЧАСНИХ ПІДЛІТКІВ

Анотація. Стаття присвячена аналізу психолого-педагогічних особливостей підлітка, якісних змін у структурі його особистості. Висвітлено складнощі, з якими він стикається в навчальній діяльності та в спілкуванні з однолітками. Констатується, що сучасний підліток значно відрізняється від свого ровесника минулого століття, що пов'язано, зокрема, із наявністю викликів, які ставить перед ним сучасне інформаційне суспільство. Наголошено на важливості вибудовування емоційного взаємозв'язку між вчителем та підлітком. Обґрунтовується, що під час організації освітнього процесу важливо обирати такі засоби виховання підлітка, які б враховували всі психофізіологічні особливості розвитку дитини цього віку.

У статті досліджено психолого-педагогічні можливості застосування настільних інтелектуальних ігор в освітньому процесі закладу загальної середньої освіти як засобу виховання підлітка. Такі ігри поєднують у собі одночасно ознаки ігрової та навчальної діяльності, що допомагає дитині навчитися поєднувати навчання та ігрове спілкування. Участь у настільних інтелектуальних іграх також допомагає підлітку влитися в різні типи компаній, знайти товаришів і друзів за інтересами. На прикладі занять із шахів

обґрунтовано важливість професійного педагогічного керівництва грою. Охарактеризовано сучасний рівень застосування настільних інтелектуальних ігор у освітньому процесі закладу загальної середньої освіти. Здійснено аналіз нормотворчої діяльності законодавця та уряду, спрямованої на удосконалення вітчизняної системи освіти, у тому числі й загальної середньої.

Обґрунтовано, що шахи здатні виховати в підлітків вміння надавати об'єктивну оцінку навколишньому середовищу, бути самостійним та самокритичним. Зроблено висновок, що педагогічний потенціал, який властивий настільним інтелектуальним іграм, дає змогу успішно застосовувати їх в освітньому процесі закладу загальної середньої освіти як засіб виховання сучасного підлітка.

Ключові слова: виховання; ігрове спілкування; навчання; настільні інтелектуальні ігри; підлітковий вік; підліток; шахи.

1. ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Процес реформування вітчизняної загальної середньої освіти, який триває з 2016 року, дав нагоду виявити та розв'язати багато проблем освітньої сфери. Так, реалізація Концепції Нової української школи дала можливість

суттєво оновити освітній процес. Запроваджено кардинально новий для вітчизняної освіти компетентнісний підхід у навчанні, нову модель оцінювання учнів початкових класів, змінено парадигму у відносинах між вчителем і учнем – від вчителя як джерела знань до партнера в розвитку тощо.

На цьому етапі освітньої реформи вищевказані новели стосуються в здебільшого лише початкової школи. На другому ж рівні повної загальної середньої освіти (базова середня освіта) початок роботи за новими стандартами планується у 2022 році. Це буде черговим етапом цілісної освітньої реформи, який стосуватиметься учнів 5–9 класів, та який, безумовно, має бути здійснений з урахуванням усіх психофізіологічних особливостей розвитку дитини цього віку.

Період життя дитини, яка навчається у 5–9 класах (віком від 10–11 до 14-15 років), у психолого-педагогічній літературі називають підлітковим. Він вважається одним із найскладніших у виховної діяльності, а тому вимагає від батьків та педагогічного колективу застосування особливих засобів виховання. Одним із таких засобів є настільні інтелектуальні ігри.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психолого-педагогічній науці проблеми виховання підлітків були предметом дослідження багатьох вчених. Зокрема, до аналізу цих проблем у свої працях зверталися: Н. В. Абдюкова, О. Ю. Буров, Л. С. Виготський, М. В. Гамезо, Т. В. Драгунова, І. В. Дубровіна, Д. Б. Ельконін, Д. Й. Фельдштейн, Ю. І. Фролов та інші. Психолого-педагогічні аспекти настільних інтелектуальних ігор та їхніх окремих видів досліджували Б. С. Гершунський, Є. Я. Гік, Дж. Гілфорд, С. О. Корчицький, Н. В. Крогіус, Н. В. Кудикіна, С. С. Малахов, Б. Р. Мандель, І. А. Романова, Н. В. Яременко. Однак, попри широкий спектр проведених наукових досліджень окремо з проблематики підліткового виховання, а також із проблематики настільних інтелектуальних ігор, питання, що стосуються психолого-педагогічного впливу таких ігор на підлітка, залишаються недостатньо теоретично розробленими.

2. МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Метою цієї статті є з'ясування психолого-педагогічних можливостей застосування настільних інтелектуальних ігор в освітньому процесі закладу загальної середньої освіти як засобу виховання сучасних підлітків. Досягнення поставленої мети зумовлює вирішення під час дослідження таких **завдань**: висвітлити психолого-педагогічні особливості підліткового періоду розвитку особистості; виокремити основні проблеми, з якими стикається підліток у процесі навчання; охарактеризувати сучасний рівень застосування настільних інтелектуальних ігор у освітньому процесі закладу загальної середньої освіти.

3. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH FINDINGS

Традиційним для психолого-педагогічної науки є розуміння підліткового віку як перехідного, переломного, критичного. Пов'язано це насамперед з тим, що в цей період відбувається перехід від дитинства до юнацтва, до дорослості. Відбуваються якісні зміни всіх процесів розвитку особистості, закладаються основи її подальшого становлення.

У підлітковому віці спостерігається втрата дитячого статусу, хоча зберігаються нереалістичні уявлення про власні привілеї та статус дорослих. На це впливають і суб'єктивні чинники: різноманітні фізичні зміни, мрії та ідеали, які вже починають бути менш реальними, кризові сутички із самим собою й найближчим оточенням, почуття самотності та прагнення швидше досягти статусу дорослої людини [1, с. 111].

Притаманним для підліткового періоду розвитку особистості є бажання підлітка бачити у вчителів не лише людину, яка навчає, а й того, до кого можна звернутися за порадою, людину, яка здатна вислухати та підтримати. Налагодження такого емоційного взаємозв'язку допоможе вчителю в пізнанні індивідуальних особливостей кожної дитини, дасть змогу якнайкраще використати ці знання в навчальних цілях. Дослідження, проведені Дитячим фондом Організації Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ), показали, що підлітки, які відчувають міцний зв'язок зі школою, її вчителями, демонструють вищу задоволеність своїм життям, про що свідчить їхня успішність у навчанні, якість життя та більш здоровий рух до макросистеми. Безперечно, зв'язок зі школою є визначальним чинником, який за умови належної підтримки може прокласти шлях до поведінкового та емоційного благополуччя підлітків [2, с. 7].

Відомий психолог Л. С. Виготський вказував, що ключем до всієї проблеми психологічного розвитку підлітка є проблема інтересів у перехідному віці. У цей період розвиваються не лише навички та психологічні функції дитини (увага, пам'ять, мислення і т. ін.) – в основі психічного розвитку лежить, насамперед еволюція поведінки та інтересів дитини, зміна структури направленості її поведінки [3, с. 6, 7].

Інтереси підлітка значно відрізняються від інтересів молодшого школяра. У цей період для нього має велике значення спілкування зі своїми однолітками, які фактично для підлітка набувають статусу другої сім'ї. Досвід, який він дістає під час такого спілкування, сприяє його індивідуальному розвитку, виховує навички міжособистісної взаємодії.

Спілкування з однолітками є провідною діяльністю підлітка й необхідною умовою його особистісного розвитку. Однак, за певних обставин, воно може мати й негативні прояви. Г. В. Карпенко та Л. С. Рибалко в межах дослідження питання формування морально-етичної позиції старших підлітків дійшли висновку, що учні-підлітки поведуться відповідно до правил, установлених лідерами класу. А ці правила іноді не відповідають моральним нормам суспільства, що призводить до негативних наслідків. Яскравим прикладом цього є некеровані учні-підлітки у своїй масі. Причому окремо кожен із них – чудова дитина. Але коли вона перебуває в колективі, то спрацьовує бажання виділитися. Найчастіше це актуально для учнів 7–9 класів, саме в цих класах спостерігається найнижчий рівень дисциплінованості [4, с. 77, 78].

Одним зі способів отримання позитивного комунікативного досвіду для підлітка є участь у настільних інтелектуальних іграх. Це допомагає йому влитися в різні типи компаній, знайти товаришів і друзів за інтересами. Умови гострого дефіциту часу, які мають місце в окремих настільних інтелектуальних іграх (наприклад, «Що? Де? Коли?», «Брейн-ринг»), змушують підлітка задля досягнення перемоги в грі максимально застосовувати командні взаємодії, мислення, пам'ять та увагу. Інтелектуальні емоції, які одержує підліток під час гри, сприяють його соціалізації, входженню у світ суспільних цінностей.

Н. В. Яременко називає ігрове спілкування підлітка з однолітками життєво необхідним природним середовищем для нього. З-поміж ровесників підліток бачить зразки для наслідування і, прагнучи бути схожим на них, виховує в собі необхідні якості. Однолітки дають підлітку необхідну оцінку цих якостей, знань та вмінь, здібностей і можливостей. Вони співчують, переживають те, що для дорослих іноді видається несуттєвим [5, с. 143].

Період входження дитини в підлітковий вік є непростим для неї і в плані навчальної діяльності. Перехід із молодшої школи в середню відкриває дитині багато нового. Збільшується кількість вчителів, навчальних предметів, стає складнішим навчальний матеріал. Це вимагає від підлітка більших затрат часу на навчання, активізації його вмінь та навичок.

Практичний досвід роботи з підлітками показує, що поєднувати успішну навчальну діяльність та ігрове спілкування з однолітками вдається не всім підліткам. Час, затрачений ними на навчання в школі, на виконання домашнього завдання, інколи повністю витісняє необхідний для підлітка контакт із друзями та товаришами. Це своєю чергою може провокувати чи підсилювати в нього почуття самотності, неповноцінності.

Застосування в освітньому процесі настільних інтелектуальних ігор, які містять у собі одночасно ознаки ігрової та навчальної діяльності, допоможуть підлітку навчитися поєднувати навчання та ігрове спілкування. Особливо це стосується командних інтелектуальних ігор, де результат гри залежить від вміння кожного учасника працювати задля досягнення єдиної мети. Учасники команди постійно взаємодіють між собою, спільно вирішують поставлені завдання, спільно рухаються до переможного результату.

Варто зазначити, що етапи розвитку, які історично проходить кожне суспільство, неодмінно впливають і на індивідуальний розвиток кожної особистості. Епоха інформаційного суспільства, яка на переконання більшості вчених почалася наприкінці минулого століття, за порівняно невеликий період свого існування суттєво змінила життя підлітка. Так, сучасний підліток значно відрізняється від своїх ровесників минулого століття. Як зазначав Д. Й. Фельдштейн, у сучасного підлітка формується, зокрема, багатозначна залежність від величезного обсягу інформації – недиференційованої, різнорівневої, різнохарактерної, яка сприймається або не сприймається належним чином, не завжди усвідомлюваної у своєму обсязі й складності, але активно діючої на підлітка, що впливає на його емоційну та інтелектуальну сфери, на сприйняття ним дійсності [6, с. 3].

Виклики, які ставить перед підлітком сучасне інформаційне суспільство, зумовлюють пошук таких засобів і методів виховання, які б могли обмежити та мінімізувати його негативний вплив. Спостереження, проведені під час занять підлітків настільними інтелектуальними іграми, показують, що останні здатні виховати в підлітків вміння надавати об'єктивну оцінку навколишньому середовищу, бути самостійним та самокритичним. Яскравого вираження це набуває, зокрема, під час занять шахами, адже результат шахової партії – це завжди результат індивідуальних зусиль кожного гравця. Залишившись сам на сам суперником за шаховою дошкою, підліток змушений розраховувати виключно на власні сили, самостійно застосовувати набуті знання та навички. А підвищення якості шахової гри можливе лише за умови регулярного проведення об'єктивного аналізу допущених помилок у зіграних партіях.

У педагогічній науці виділяють навчальні, розвиваючі та виховні цілі інтелектуальних ігор. Навчальні цілі полягають у перевірці рівня отриманих знань та стимулюванні самостійного вивчення матеріалу, розвиваючі – у розвитку логічного мислення, кмітливості, комунікабельності, у збагаченні досвіду публічних виступів, ведення дискусії, стратегічної та тактичної поведінки особистості та команди в умовах, що постійно змінюються. Виховні цілі полягають у формуванні в дитини позитивних якостей характеру, адже інтелектуальні ігри вимагають від учасників наполегливості в досягненні мети, сміливості, винахідливості, ініціативи, взаємодопомоги, правильної

оцінки своїх можливостей та сил інших учасників гри, свідомого підкорення дисципліні, чесного виконання правил, прийнятих добровільно [7, с. 95, 96]. Варто зауважити, що однією з обов'язкових умов досягнення вказаної тріади цілей інтелектуальних ігор є здійснення педагогічного керівництва грою на професійному рівні. Так, наприклад, ефективність проведення занять із шахів буде меншою, якщо вчитель сам не є шахістом високої кваліфікації. І навпаки, залучення до проведення таких занять сильного шахіста дозволить учням отримати максимальний ефект від занять шахами.

У педагогічних дослідженнях серед основних факторів, які визначають ефективність методики педагогічного керівництва інтелектуальними іграми, називають такі:

- опора педагогічних впливів на психологічний механізм гри як природної пізнавальної діяльності дитини;
- стимулювання пізнавальних інтересів – мотиваційної основи цих ігор;
- організація змісту ігор на засадах інтеграції навчальної й позакласної пізнавальної діяльності;
- опора в процесуально-операційному компоненті на специфіку окремих підвидів інтелектуальних ігор і на сформовані навчанням уміння й навички;
- раціональне, адекватне віковим та індивідуальним можливостям дітей дозування тривалості ігор;
- позитивне педагогічне оцінювання результатів гри й зусиль дитини, спрямованих на їхнє досягнення;
- забезпечення вчителем особистісно-орієнтованого підходу до дитини тощо [8, с. 13].

Комплексний аналіз вітчизняної системи загальної середньої освіти дозволяє констатувати, що, не зважаючи на її суттєве реформування, відбувається ситуація, за якої застосування інтелектуальних ігор як засобу виховання школярів залишається на низькому рівні. У педагогічній літературі це пов'язують із цілою низкою чинників, зокрема, з відсутністю ґрунтовних психолого-педагогічних досліджень щодо впливу різноманітних інтелектуальних ігор, особливо настільних, на школяра; браком методичних рекомендацій щодо використання інтелектуальних настільних ігор в освітньому процесі; досить низьким рівнем готовності вчителів до застосування інтелектуальних ігор в урочній та позаурочній діяльності [9, с. 64, 65].

У контексті проведення аналізу сучасного стану загальної середньої освіти варто зазначити активну нормотворчу діяльність законодавця та уряду, яка спрямована на удосконалення системи освіти загалом. Запровадження Концепції Нової української школи дало поштовх для прийняття низки важливих нормативно-правових актів. Так, уже у 2017 році Верховною Радою України було прийнято новий Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. Згідно з преамбулою до цього закону, він покликаний регулювати суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації конституційного права людини на освіту, прав та обов'язків фізичних і юридичних осіб, які беруть участь у реалізації цього права, а також визначає компетенцію державних органів та органів місцевого самоврядування у сфері освіти [10].

У розвиток положень вищевказаного закону, Верховна Рада України прийняла також Закон України «Про повну загальну середню освіту» від 16.01.2020 р. № 463-IX [11], яким визначила правові, організаційні та економічні засади функціонування й розвитку системи загальної середньої освіти. Це стало важливим кроком на шляху реформування вітчизняної освітньої галузі. Адже за оцінками багатьох освітян, старий Закон України «Про загальну середню освіту», прийнятий ще в 1999 році, не відповідав сучасним вимогам суспільства та потребував суттєвого оновлення.

Крім того, Кабінет Міністрів України в межах своїх повноважень затвердив Державний стандарт початкової освіти (постанова КМУ від 21.02.2018 р. № 87) та Державний стандарт базової середньої освіти (постанова КМУ від 30.09.2020 р. № 898). Останній визначає вимоги до обов'язкових результатів навчання учнів на рівні базової середньої освіти, загальний обсяг їхнього навчального навантаження, розподілений за освітніми галузями, структуру та зміст базової середньої освіти. Він продовжує ідею компетентнісного підходу, яка закладена в Державному стандарті початкової освіти, а його затвердження фактично є продовженням реформи «Нова українська школа» у 5–9 класах.

Вищезазначена нормотворча діяльність, на нашу думку, вказує на послідовність органів державної влади в питанні реформування системи освіти, у тому числі й загальної середньої. Відтак, вбачається, що практична реалізація положень вказаних нормативно-правових актів сприятиме досягненню мети функціонування системи загальної середньої освіти, всебічному розвитку та вихованню підлітків зокрема.

4. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Отже, підсумовуючи вищезазначене, маємо підстави зробити **такі висновки**. Підлітковий період є одним із найважливіших етапів життя людини. Він характеризується якісними змінами всіх процесів розвитку особистості, зміною інтересів та життєвих пріоритетів. Провідною для підлітка стає потреба в спілкуванні з однолітками, навички міжособистісної взаємодії в цей період набувають великого значення. Усе це має бути враховано педагогами у процесі організації освітнього процесу, під час обрання засобів виховання підлітка.

Участь підлітка в настільних інтелектуальних іграх допомагає йому влитися в різні типи компаній, знайти товаришів і друзів за інтересами. Такі ігри виховують у підлітка вміння надавати об'єктивну оцінку навколишньому середовищу, бути самостійним та самокритичним, сприяють його соціалізації, входженню у світ суспільних цінностей.

Педагогічний потенціал, який властивий настільним інтелектуальним іграм, дає змогу успішно застосовувати їх в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти як засіб виховання сучасного підлітка. Проте, у вітчизняній системі загальної середньої освіти їхнє використання не є поширеним явищем. Однією з причин цього є брак методичних рекомендацій для інтегрування настільних інтелектуальних ігор в освітній процес. У підготовці таких рекомендацій вбачаємо **перспективу подальших наукових досліджень**.

5. СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Малецька, Т. В., 2017. Психолого-педагогічні дослідження підліткового віку в процесі формування історичних знань, *Нова педагогічна думка*, № 2 (90), с. 110–112.
2. *Доказовий аналіз психосоціальної адаптивності підлітків у зоні конфлікту та роль системи освіти як захисного середовища*, 2020 / М. Симео та ін., ЮНІСЕФ. 31 с.
3. Выготский, Л. С. Педология подростка. *Собрание сочинений*: у 6 т. Москва: Педагогика, 1984. Т. 4. Детская психология. 432 с.

4. Карпенко, Г. В., Рибалко Л. С., 2012 .*Формування морально-етичної позиції старших підлітків*, Харків: Вид. група «Основа», 128 с. (Бібліотека журналу «Управління школою»; Вип. 10 (118)).
5. Яременко, Н. В., 2008. Психолого-педагогічні особливості організації ігрової діяльності учнів підліткового віку. *Педагогіка і психологія професійної освіти*, № 1, с. 137–148.
6. Фельдштейн, Д. И., 2008. *Трудный подросток*. Москва: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МО-ДЭК», 208 с.
7. Яременко, Н. В., 2009. *Класному керівнику: як провести ігри / упоряд.: Л. Шелестова, Н. Чиренко, Київ : Шкільний світ*, 128 с.
8. Кудикіна, Н. В., 2004. Педагогічне керівництво інтелектуальними іграми в позаурочному навчально-виховному процесі, *Початкова школа*, № 4, с. 10–13.
9. Романова, І. А., 2014. Порівняльний аналіз використання інтелектуальних ігор у навчально-виховному процесі, *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*, № 3, с. 64–69.
10. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145–VIII, *Відомості Верховної Ради України*, № 38–39, ст. 380.
11. Про повну загальну середню освіту: Закон України від 16.01.2020 р. № 463–IX., *Відомості Верховної Ради України*, № 31, ст. 226.

DESKTOP INTELLECTUAL GAMES AS A MEANS OF EDUCATION OF MODERN TEENAGERS

Mykola Sarnavskiy,

Postgraduate Student of Department of Pedagogy
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
Kharkiv, Ukraine
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8155-7163>
nikolay_sarnavsky@ukr.net

Abstract. The article is devoted to the analysis of psychological and pedagogical features of a teenager, qualitative changes in the structure of his personality. The difficulties a teenager faces in educational activities and in communication with peers are highlighted. It is stated that a modern teenager is significantly different from his peer of the previous century, due to the challenges posed by the modern information society. The importance of having an emotional relationship between a teacher and a teenager is emphasized. It is also stressed that when organizing the educational process, it is important to choose such a means of educating a teenager that would take into account all psycho-physiological features of the development of the child of this period.

The article examines the psychological and pedagogical potential of using desktop intellectual games in the educational process of general secondary education as a means of educating teenagers. It is stated that such games combine both the features of play and learning activities, which helps a teenager to acquire how to combine learning and play communication. Participating in desktop intellectual games also helps the teenager to join different types of companies, find comrades and friends by interests. The importance of professional pedagogical guidance of the game is substantiated on the example of chess lessons. The current level of implementation of

board intellectual games in the educational process of general secondary education is characterized. Legislative initiatives of the government concerning the improvement of the domestic education system including the general secondary education are analyzed.

It is substantiated that chess is able to enhance the ability to give an objective assessment of the environment, to be independent and self-critical. It is concluded that the pedagogical potential inherent in desktop intellectual games allows them to be successfully implemented in the educational process in general secondary education as an educational medium.

Keywords: adolescence; chess; desktop intellectual games; education; game communication; teaching; teenager.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Maletska, T. V., 2017. Psykholoho-pedahohichni doslidzhennia pidlitkovoho viku v protsesi formuvannia istorychnykh znan [Psychological and pedagogical research of adolescence in the process of formation of historical knowledge], *Nova pedahohichna dumka*, 2 (90), s. 110–112.
2. Symeou, M., Machlouzarides, M., Guest, A., Morin, H., Lordos, A., Fanti, K., Dryga, A., 2020. *Dokazovyi analiz psykhosotsialnoi adaptyvnosti pidlitkiv u zoni konfliktu ta rol systemy osvity yak zakhysnoho seredovyscha* [Evidence-based analysis of psychosocial adaptability of children in the conflict zone and the role of the education system as a protective environment], UNICEF, 31 s.
3. Vygotskiy, L. S., 1984. *Pedologiya podrostka* (Teenage pedology), *Sobranie sochineniy: v 6 t.*, Moskva: *Pedagogika*, T. 4. Detskaya psihologiya, 432 s.
4. Karpenko, H. V., & Rybalko, L. S., 2012. Formuvannia moralno-etychnoi pozytsii starshykh pidlitkiv [Formation of the moral and ethical position of older teenagers], Kharkiv: *Vyd. hrupa «Osnova»*, 128 s.
5. Yaremenko, N. V., 2008. Psykholoho-pedahohichni osoblyvosti orhanizatsii ihrovoi diialnosti uchniv pidlitkovoho viku [Psychological and pedagogical features of the organization of game activity of teenage students], *Pedahohika i psykholohiia profesiinoi osvity*, 1, s. 137–148.
6. Feldshtein, D. Y., 2008. *Trudnyi podrostok* [Difficult teenager], Moskva: Izdatelstvo Moskovskoho psykholoho-sotsyalnogo instytutu; Voronezh: *Izdatelstvo NPO «MO-DEK»*, 208 s.
7. Yaremenko, N. V., 2009. *Klasnomu kerivnyku: yak provesty ihry* [Class teacher: how to play games]. In L. Shelestova, & N. Chyrenko (Eds.). Kyiv: Shkilnyisvit, 128 s.
8. Kudykina N. V., 2004. Pedahohichne kerivnytstvo intelektualnymy ihramy u pozaurochnomu navchalno-vykhovnomu protsesi [Pedagogical guidance of intellectual games in extracurricular educational process], *Pochatkova shkola*, № 4, s. 10–13.
9. Romanova, I. A., 2014. Porivnialnyi analiz vykorystannia intelektualnykh ihor u navchalno-vykhovnomu protsesi (Comparative analysis of the use of intellectual games in the educational process), *Pedahohika, psykholohiia ta medyko-biologichni problem fizychnoho vykhovannia i sportu*, № 3, s. 64–69.
10. Pro osvitu, 2017 [About education] : Zakon Ukrainy vid 05.09.2017 r. № 2145–VIII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, № 38–39, s. 380.
11. Pro povnu zahalnu seredniu osvitu, 2020 [About full general secondary education]: Zakon Ukrainy vid 16.01.2020 r. № 463–IX. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, № 31, s. 226.